

Новы этап развіцця беларускай фразеаграфіі і задачы ў святле дасягненняў фразеалогіі

В. А. Ляшчынская

У гісторыі беларускага мовазнаўства фразеаграфія ў сваім станаўленні і развіцці то апыраджае фразеалогію, то залежыць ад яе і тады ідзе поруч ці ўслед за ёю. Так, напачатку, а гэта перыяд з першай палавіны XIX ст. да пачатку другой палавіны XX ст., які лічыцца першым этапам развіцця, фразеаграфія, не быўшы самастойным раздзелам навукі аб мове, папярэднічае фразеалогіі і нават служыць асновай для яе ўзнікнення, паколькі тады, як адзначае М.А. Даніловіч, “фразеалагізмы пераважна дыялектнай мовы збіраліся і публікаваліся, але яшчэ невыразна ўсведамляліся як асобныя моўныя адзінкі” [1, с. 40].

Затым, з 60-х гг. XX ст. (пачатак другога этапа развіцця фразеаграфіі, але ўжо як самастойнага раздзела навукі аб мове), фразеаграфія ідзе поруч з фразеалогіяй, якая ў гэты час фарміруецца як самастойны раздзел навукі аб мове, а затым і ўслед за фразеалогіяй, калі ў выніку сістэматызацыі ўстойлівых выразаў, выяўлення некаторых адметных прыкмет фразеалагізмаў у параўнанні з іншымі моўнымі адзінкамі, найперш са словам і словазлучэннем, узнікае неабходнасць складання фразеалагічных слоўнікаў, якія і выходзяць адзін за другім, адлюстроўваючы фразеалагічныя багацці беларускай дыялектнай і літаратурнай мовы, раскрываючы іх значэнне ў тлумачальных фразеалагічных слоўніках, паходжанне ў этымалагічных слоўніках фразеалагізмаў, эквівалентнасць у адносінах да фразеалагізмаў іншых моў у перакладных і інш.

Не спыняючы ўвагі на тыпах і змесце слоўнікаў (аб гэтым падрабязна гл. у цытаванай рабоце М. А. Даніловіча), адзначым, што ў наш час у развіцці фразеаграфіі наступае новы, трэці этап развіцця гэтай самастойнай навукі аб мове, пачатак якога можна акрэсліць з канца XX – пачатку XXI стст., падставай для чаго служаць найперш тыя дасягненні фразеалогіі як навукі.

Развіццё фразеалогіі апошняга часу звязана з новымі накірункамі ў яе даследаванні, з узнікненнем кагнітыўнай фразеалогіі. Кагніталогія як новая парадыгма даследаванняў у галіне фразеалогіі засноўваецца на аснове сувязі мовы і мыслення, якая адлюстроўвае розныя структуры ведаў, формы іх існавання. Менавіта гэта растлумачвае такую актуальнасць даследаванняў семантычных працэсаў у ходзе выкрышталізацыі фразеалагічнага значэння, ці фарміравання фразеалагізмаў з унікальнасцю іх значэння, раскрыцця кагнітыўных працэсаў, якія выяўляюць сувязь фразеалагізмаў і іх вытокаў, выяўлення асацыятыўных, псіхалінгвістычных, этналінгвістычных і культурных асаблівасцяў.

Сёння асабліва вызначаюцца сваёй навізнай працы, прысвечаныя вывучэнню фразеалагічных адзінак як унікальных сродкаў кадыравання чалавекам інфармацыі пра свет і адносіны чалавека да гэтага свету, паколькі менавіта дзякуючы фразеалагізмам выяўляюцца фрагменты моўнай карціны свету, агульнае і адметнае ў культуры кожнага народа-носьбіта іх.

Развіццё кагнітывістыкі як новага аспекта даследавання мовы, увогуле, і фразеалагізмаў, у прыватнасці, істотна паўплывала на далейшае і адметнае асвятленне пытанняў аб узнікненні фразеалагізмаў, метадах іх вывучэння, новых і найбольш істотных прыкметах гэтых адзінак, аб стэрэатыпах і эталонах светабачання народа-носьбіта мовы, якія выяўляюцца і ляжаць у аснове вобраза-матывацыі многіх і многіх фразеалагізмаў. У сучаснай кагнітыўнай лінгвістыцы дастаткова актыўна абмяркоўваюцца моўныя механізмы атрымання інфармацыі, яе апрацоўкі і захоўвання ў нашай свядомасці ў адпаведных кагнітыўных “упакоўках”. М. Ф. Алефірэнка, адзін з арганізатараў першай навуковай канферэнцыі “Фразеалогія і кагнітывістыка” (Белград, Расія) на прасторах былога Саюза, у сувязі з адзначаным заўважае:

“Кагнітыўная фразеалогія ставіць адной са сваіх галоўных мэтай пранікненне ў глыбінную семантыку фразем з улікам не толькі іх уласна моўнай, але і пазамоўнай інфармацыі, для атрымання якой важныя як сам працэс пазнання акаляючага свету, так і пазнавальная дзейнасць носьбіта мовы” [2, с. 10]. У апошні час актыўна абмяркоўваюцца лінгвакагнітыўныя праблемы нябачнага фразеалагічнага залюстравання (“зазеркаля”), дзе ў працэсе ўскосна-вытворнай намінацыі ажыццяўляецца другасная перапрацоўка ведаў, іх імплікацыя інтэрпрэтацыі, камунікацыйна-прагматычнае і этнакультурнае ўзбагачэнне.

Сучасная славянская фразеалогія, у тым ліку і беларуская, мае і ў гэтай сферы дастаткова багаты вопыт: распрацавана тэорыя фразеалагічнай семантыкі, даследуюцца яе краізнаўчыя і культуралагічныя аспекты, вывучаюцца гісторыка-культурныя, этымалагічныя, фальклорныя і этналінгвістычныя вытокі ідыяматыкі як у апісальным, так і ў супастаўляльным ракурсах. Назапашваецца вопыт у святле кагнітыўна-дыскурсіўнай метадалогіі, які стане новым стымулам для эфектыўнага развіцця фразеалогіі ў будучым.

У сучаснай беларускай фразеалогіі найбольшай актуальнасцю характарызуецца даследаванні фразеалагізмаў з мэтай вызначэння ў іх таго агульнага ў беларускай мове з фразеалагізмамі розных моў свету, найперш таго, што ляжыць у аснове іх вобразаўтварэння, і таго адметнага, што характэрна і ўласціва для фразеалогіі беларускай мовы, фразеалогіі іншых моў, у выніку чаго назіраецца найбольш поўнае і ўсебаковае ўстанаўленне нацыянальнай спецыфікі фразеалагічнага складу мовы. А нацыянальную спецыфіку кожнага народа магчыма выявіць і прааналізаваць пры параўнанні з іншымі народамі, паколькі пазнанне свету пэўным народам – працэс многіх тысячагоддзяў, і моўная карціна свету заўсёды з’яўляецца вынікам дзейнасці многіх пакаленняў, для якіх мова выступае сродкам кандэнсацыі і перадачы вопыту светаўспрымання. Для прыкладу возьмем адну групу фразеалагізмаў паводле іх структуры – кампаратыўныя фразеалагізмы, суадносныя з параўнальнымі зваротамі. Выбар іх сярод шматлікіх нацыянальна-маркіраваных фразеалагізмаў абумоўлены адлюстраваннем адметнасцяў беларускага народа, пэўных гістарычных фактаў, з’яў культуры ў яго жыцці. Выяўляючы рысы падабенства паміж вядомым і невядомым, беларус адлюстроўвае сваё ўспрыманне акаляючага свету і адначасова сваю вобразную яго характарыстыку, свае адносіны да яго, дае сваю ацэнку пэўным рэаліям. У такіх ФА выдзяляюцца найперш кампаненты, якія звязаны з паўсядзённым жыццём беларуса, яго жыццёвым вопытам, напрыклад: *голы як бізун* ‘вельмі бедны’; *як лапцем па цымбалах* (ляпнуць) ‘вельмі недарэчна, нетактоўна (сказаць што-небудзь)’; *як рэшата* ‘дрэнная, слабая (памяць)’; *як на дзяды* ‘выдатна, уволю (наесціся, пад’есці)’ і ‘вельмі многа (пра яду)’; *як нітка за іголкай* ‘неадлучна (ісці, цягнуцца за кім-небудзь)’; *як серада на пятніцу* ‘з вялікім незадавальненнем, болям і пад. (крывіцца, скрывіцца, касіцца)’; *як пятае кола ў возе* ‘зусім не, ніколькі не (патрэбны хто-небудзь ці што-небудзь каму-небудзь)’ і інш., а ўнутраная форма фразеалагізмаў адлюстроўвае мінулыя з’явы, падзеі, абрады, вераванні і пад.

Фразеалагізмы беларускай мовы вывучаюцца з боку іх канцэптаўтваральнай ролі, паколькі адметнасць гэтых адзінак мовы як аднаго са сродкаў выражэння канцэпту вызначаецца іх якаснымі прыкметамі, найперш спецыфікай кагнітыўных структур, якія ляжаць у іх аснове, іх колькаснымі характарыстыкамі, іх кансерватыўнасцю і культураакумулятыўнасцю, якія дазваляюць выявіць агульныя заканамернасці канцэптуалізацыі пэўнай сферы рэчаіснасці.

Не спыняючыся на аналізе і нават пераліку прац беларускіх даследчыкаў, прысвечаных абазначаным вышэй праблемам уласнабеларускай і кантрасціўнай фразеалогіі, вызначым найперш тыя задачы, якія стаяць перад фразеаграфіяй і якія яна павінна неадкладна вырашаць.

З улікам краізнаўчай каштоўнасці беларускай фразеалогіі, новых крытэрыяў і падыходаў да вывучэння беларускай мовы, а таксама вывучэння замежных моў для жыхароў Беларусі востра паўстае неабходнасць лексікаграфічнай распрацоўкі фразеалагічных багаццяў мовы ў вучэбных мэтах, паколькі фразеалогія – гэта тая частка мовы, якая захоўвае “рэгулярна ўзнаўляльныя цэласныя семантычныя сегменты ў форме гатовых марфалага-сінтаксічных канструкцый розных відаў” [3, с. 73]; гэта сукупнасць такіх адзінак мовы, якія даюць самую дакладную інфармацыю пра агульнасць (параўн., напрыклад, аднаструктурныя фразеалагізмы зусім розных груп моў: бел. *і шавец* (швец) і *жнец і на дудзе* (на дудцы, у ду-

ду) *ігрэц* ‘майстар ва ўсякай справе, здатны да ўсяго’ і япон. (у літаральным перакладзе) *і самурай (воін) і араты і працаўнік і купец*; ці эквівалентныя паводле структуры і блізкія паводле значэння фразеалагізмы: бел. *зламаць сабе галаву (шыю)* ‘скалечыцца, загінуць’; ‘пацярпець поўную няўдачу ў чым-н.’ і англ. *to break one’s neck* ‘дзеянчаць неразважліва’; ‘сутыкнуцца з цяжкасцямі’) і спецыфічнасць нацыянальнага бачання свету, адметнасць кожнай мовы, выяўляючы тым самым дух народа, паказваючы, як у якасці эталонаў, стэрэатыпаў якасці ці сітуацыі выступаюць рэаліі, жыццёва важныя для пэўнай этнакультурнай агульнасці (напрыклад, бел. фразеалагізмы *адрабляць шарварку* ‘марудліва, абыякава, без старання рабіць якую-н. справу’; як *Заблоцкі на мыле* ‘зусім нічога, амаль ніколько не (зарабіць і пад.); як *дзядзька ў Вільні* ‘збянтэжана, непрывычна, ніякавата’ і інш. не маюць эквівалентаў не толькі ў англійскай ці японскай мове, але нават у рускай).

Не менш важным з’яўляецца падрыхтоўка розных тыпаў фразеалагічных слоўнікаў, з якіх спынімся толькі на адным – сінанімічным, патрэба у якім абумоўлена, як нам падаецца, дзвюма прычынамі.

Як вядома, фразеалагізмы-сінонімы падаваліся ў слоўніках поруч з лексемамі, тым самым ілюструючы сінанімічныя рады з розных адзінак мовы. Сёння, калі ўстаноўлена іерархічнасць моўных ярусаў і адпаведных ім адзінак, розных падыходаў да вызначэння семантыкі слова і фразеалагізма, такая практыка складання сінанімічных слоўнікаў не мае апраўдання і патрабуе перагляду.

Для ўстанаўлення сінанімічных сувязей фразеалагічных адзінак важную ролю адыгрывае ўлік тых прыкмет фразеалагізмаў, якія выяўляюць іх адметнасць, па-першае, ад адзінак лексікалогіі – лексем; па-другое, ад іншых адзінак з устойлівым складам кампанентам і ўзнаўляльнасцю з улікам семантычнага прынцыпу да выдзялення адзінак фразеалогіі (визуае разуменне).

Фразеалагізмы разглядаюцца як састаўныя намінацыі, як складаныя знакі, яны пазбаўлены прамога дэнататыўнага фону, а таму выразна адрозніваюцца сваім значэннем ад лексем. Гэта знакі, якія валодаюць дыфузным аб’ектыўным зместам і прагматычнай нагрукай і якія паміж сабой адрозніваюцца не столькі па сваіх дыферэнцыяльных прыкметах значэння, колькі па канатацыйных, звязаных з асацыятыўна-вобразным зместам унутранай формы фразеалагізма, а “вобразнасць ідыяматычнага выразу, – заўважае У.Р. Гак, – яшчэ больш спецыфічная, чым яго лексічны і граматычны склад” [4, с. 212]. Семантыка фразеалагізма ўключае вобразны складнік, які з’яўляецца часткай плана зместу фразеалагізма і ўяўляе сабой замацаваныя за ім веды, дзякуючы чаму сінанімічныя ФА выконваюць дыферэнцыяльную функцыю.

Новае асвятленне і вывучэнне фразеалагізмаў павінна быць адлюстраваным у слоўніках новага тыпу. Гэта найперш лінгвакраіназнаўчыя слоўнікі фразеалагізмаў беларускай мовы, якія будуць складзены на аснове тэматыка-ідэаграфічнай класіфікацыі фразеалагізмаў, аб’яднання зыходных вобразаў, якія сфарміравалі іх, уліку ўнутранай матывацыі такіх адзінак.

Перад фразеаграфіяй нашага часу стаіць задача падрыхтоўкі слоўнікаў новага тыпу і для школы, у якіх улічваліся б крытэрыі адбору фразеалагізмаў для вучэбных мэт у святле новых умоў, задач навучання і новых крытэрыяў іх асвятлення, калі важным для навучання мове, увогуле, і фразеалогіі, у прыватнасці, з’яўляецца не столькі запамінанне, веданне значэння фразеалагізма і нават не толькі выкарыстанне ва ўласным маўленні, колькі для пазнання культурнай інфармацыі (сваёй і чужой), якую гэтыя адзінкі захоўваюць і якая служыць сведчаннем сувязей паміж культурамі далёкіх і блізкіх народаў, аб’яднаннем розных этнасацыяльных агульнасцей. Напрыклад, фразеалагізм *ахілесова пята* вядомы не толькі беларускай мове, але і многім іншым (руск. *ахилесова пята*, англ. *Achilles’ heel* і інш.). Маючы адну крыніцу ўзнікнення, ён утрымлівае інфармацыю, якая ўзыходзіць да міфа старажытнай Грэцыі, паводле якога Ахілес – сын марскай багіні Фетыды, якая акунула яго ў свяшчэнную вадку падземнай ракі Стыкс з мэтай зрабіць яго несмяротным, але ў час Траянскай вайны Ахілес быў забіты Парысам, стралу якога нібыта бог Апалон накіраваў у пяту героя, за якую трымала маці сына і якая стала адзіным неабароненым месцам. Адсюль фразеалагізм *ахілесова пята* ‘найбольш слабае, паражальнае месца’. Ці шматлікія беларускія фразеалагізмы, якія абавязаны сваім паходжаннем Бібліі і ілюструюць выключную важнасць Святога Пісання ў ду-

хоўным жыцці грамадства розных народаў. Такія фразеалагізмы захоўваюць абагуленае і тыповае ў чалавечых адносінах, выступаюць своеасаблівымі правіламі жыцця і ацэнкі ўчынкаў людзей, напрыклад, ФА *юдаў / іудаў пацалунак* 'здрадніцкі ўчынак пад маскай добразычлівасці, дружбы' бярэ пачатак з евангельскай прытчы пра аднаго з дванаццаці вучняў Ісуса Хрыста Юду Іскарыёта, які прадаў свайго настаўніка за трыццаць срэбранікаў, а каб стражнікі ведалі, хто з дванаццаці Ісус і каго трэба схапіць, Юда падышоў і пацалаваў яго. ФА зафіксавала пэўную сітуацыю і данесла асуджэнне прадажніцтву, вучыць адмоўнаму стаўленню да такой з'явы.

Менавіта такога тыпу дадатковая культурная інфармацыя, адлюстраваная ў слоўніках новага тыпу, далучыць новыя і новыя пакаленні да сусветных каштоўнасцяў, да тых агульных для розных народаў маральна-этычных законаў і правілаў жыцця, узаемаадносін паміж людзьмі, пакажа сувязь мінулага з сучасным, зробіць блізкім і знаёмым чужое і будзе вучыць больш шанована адносіцца да свайго, праілюструе каштоўнасці розных народаў і часоў для ўсіх жыхароў планеты.

Abstract: New stage in the Belarusian phraseology as a result of the development and achievements connected with the new directions of studying its units, with occurrence of cognitive phraseology is considered in the paper. The attention is focused on the results of penetration into deep semantics of phraseological units and creation of phraseological dictionaries of a new type with the account of not only lingual, but also extra-lingual information about phraseological units.

Літаратура

1. Данилович, Н.А. Развитие фразеологии в Беларуси / Н.А. Данилович // К 60-летию профессора А.В. Жукова. Юбилейный сборник научных трудов / Отв. Ред. В.И. Макаров; НовГУ им. Ярослава Мудрого. – Новгород, 2007. – С. 40 – 47.
2. Алефиренко, Н.Ф. Предисловие / Н.Ф. Алефиренко // Фразеология и когнитивистика: материалы 1-ой Междунар. науч. конф. (Белгород, 4-6 мая 2008 года): в 2 т. / отв. Ред. Проф. Н.Ф. Алефиренко. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. – Т. 1. Идиоматика и познание. – С. 9 – 12.
3. Манакин, В.Н. Фразеология и когнитивные стереотипы / В.Н. Манакин // Фразеология и когнитивистика: материалы 1-ой Междунар. науч. конф. (Белгород, 4-6 мая 2008 года): в 2 т. / отв. Ред. Проф. Н.Ф. Алефиренко. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. – Т. 1. Идиоматика и познание. – С. 73 – 76.
4. Гак, В.Г. Сопоставительная лексикология / В.Г. Гак. – М.: Международные отношения, 1977. – 264 с.